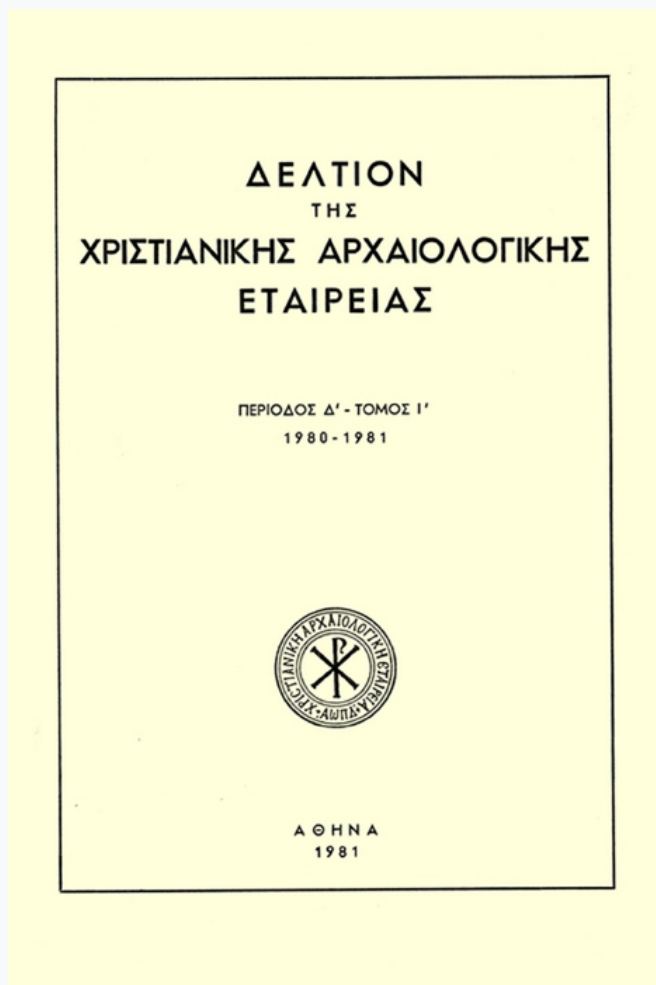

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

«Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι»

Παναγιώτης Ι. ΖΕΠΟΣ

doi: [10.12681/dchae.894](https://doi.org/10.12681/dchae.894)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΖΕΠΟΣ Π. Ι. (1981). «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 17-28. <https://doi.org/10.12681/dchae.894>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

«Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι»

Παναγιώτης ΖΕΠΙΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 17-28

ΑΘΗΝΑ 1981

«ΨΥΧΑΡΙΟΝ», «ΨΥΧΙΚΑ», «ΨΥΧΟΠΑΙΔΙ»

Ψυχάριον, *Ψυχικά* καὶ *ψυχοπαίδι* εἶναι ὅροι, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ βυζαντινὸν ἢ τὸ μεταβυζαντινὸν δίκαιον ἐκφράζουν τρεῖς θεσμούς, μὲ κοινὸν χαρακτηριστικὸν τὴν ἀναφορὰν τῶν εἰς τὴν *ψυχὴν* τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ὅροι αὐτοὶ καὶ οἱ ἀντίστοιχοι θεσμοὶ ἔχουν ἐπανελημμένως σημειωθῇ καὶ μελετηθῇ. Ἴσως ὁμως ἀξίζει νὰ ἐπανεξετασθοῦν καὶ ὑπὸ τὴν κοινὴν ἀναφορὰν τῶν εἰς τὴν *ψυχὴν*, διὰ νὰ καταδειχθῇ ἐνδεχομένως κάποια ἐσωτερικὴ μεταξὺ τῶν συνάφεια.

Εἰς τὴν ἐπανεξέτασιν αὐτὴν ἀποβλέπει ἡ παροῦσα σύντομος συμβολή, ἀφιερωμένη εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀλησμονήτου φίλου Ἀνδρέου Ξυγγοπούλου, τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου, τοῦ ἀκαμάτου ἐργάτου τῆς ἐπιστήμης του καὶ εὐγενοῦς ἀνθρώπου.

1.— Ὁ ὅρος *ψυχάριον* ἀπαντᾷ μὲν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, ἀπαντᾷ ὁμως καὶ εἰς τὸ ἐπίσημον βυζαντινὸν αὐτοκρατορικὸν δίκαιον, λ.χ. εἰς τὴν Νεαρὰν Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (τῶν ἐτῶν 945 - 959) *περὶ φνγῶν ψυχαρίων καὶ ἀπολωλότων κτηνῶν* καὶ εἰς τὴν Νεαρὰν Ἰωάννου Τσιμισκῆ (τῶν ἐτῶν 972 - 975) *περὶ τοῦ κομμερκίου τῶν ἀλωσίμων ψυχαρίων*. Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν Νεαρῶν αὐτῶν, ὁ αὐτοκράτωρ, συμπληρώνων τὰς διατάξεις τοῦ προϊσχύσαντος βυζαντινοῦ δικαίου, ὥρισε τὴν ὀφειλομένην ἀμοιβὴν ἐπὶ ἀπωλείας δούλου (*ψυχαρίου*), ὡς καὶ τὰ τῆς περαιτέρω τύχης αὐτοῦ. Εἰς τὴν δευτέραν δ' ὁ αὐτοκράτωρ ρυθμίζει θέματα καταβολῆς ἢ ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τοῦ ὀφειλομένου τέλους ἐπὶ τῶν πρὸς πώλησιν ἢ πρὸς δωρεὰν ἀποστελλομένων ἢ ταξιδευόντων δούλων (= *ψυχαρίων*)¹.

Δύσκολον εἶναι νὰ προσδιορισθῇ μὲ ἀκρίβειαν ἡ προέλευσις τοῦ ὅρου *ψυχάριον*, ὡς σημαίνοντος τὸν δοῦλον. Αἱ σχετικαὶ πηγαὶ ἢ δὲν ὑπάρχουν, ἢ καὶ ἂν ὑπάρχουν, εἶναι ἐλλιπεῖς ἢ ἀσαφεῖς. Εἶναι, λοιπόν, πιθανώτερον, ὅτι ὁ ὅρος *ψυχάριον* (=δοῦλος) προέρχεται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν διδασκα-

1. Βλ. τὰς Νεαρὰς ταύτας εἰς Zachariae, *Jus Graecoromanum*, III, σ. 280 καὶ σ. 381 = Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, I, σ. 238 καὶ 257. Περὶ τοῦ ὅρου *ψυχάριον*, ὡς σημαίνοντος τὸν δοῦλον, βλ. Ducange, *Glossarium* κλπ., λέξ. *ψυχάριον*, Φ. Κοκκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, 2, II (1948) σ. 206, A. Hadjinicolaou-Margava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Ἀθήναι, 1950, σ. 117, ὅπου σχετικαὶ παραπομπαὶ εἰς βυζαντινὰ κείμενα. Πρβλ. καὶ Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Gent, 1977, σ. 991.

λίαν, ἐπηρεασμένην καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, τουλάχιστον μέχρις ὀρισμένου βαθμοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν, ὁ δοῦλος δὲν ἦτο *πρᾶγμα* (*res*, ὅπως ὑπὸ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον), ἀλλ' ἦτο ὄντως ἄνθρωπος, μὲ σῶμα καὶ ψυχὴν. Ὁ Ἕλλην δοῦλος ἠδύνατο ἐγκύρως νὰ συνάπτῃ γάμον καὶ ν' ἀποκτᾷ οἰκογένειαν, ἠδύνατο νὰ προστατεύεται ἐναντίον τῆς σκληρότητος τοῦ κυρίου του καὶ ν' ἀποκτᾷ διὰ τῆς ἐργασίας του περιουσιακὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν ἐλευθερίαν του. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ κύριος δὲν εἶχε δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου ἐπὶ τοῦ δούλου του.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν τοῦ ἀγνοεῖ τοὺς δούλους, ὅταν δ' εἰς αὐτήν, διὰ μίαν καὶ μόνην φορὰν, γίνεται λόγος περὶ δούλου, πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου παρεμβλήματος². Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἀποδέχεται μὲν τὴν δουλείαν ὡς θεσμὸν ἰσχύοντα ὑπὸ τὸ κρατοῦν δίκαιον, δὲν παραλείπει ὅμως νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν δοῦλον ὡς *κτῆμα ἐμψυχον*³. Χαρακτηριστικόν, τέλος, εἶναι, ὅτι ἤδη κατὰ τὴν προσωκρατικὴν φιλοσοφίαν . . . *ψυχῆς ἀγαθῆς πατρὶς ὁ σύμπαρ κόσμος*, κατὰ τὴν θεωρίαν δὲ τῶν στωικῶν ἢ ἰσότης, ἢ ἐλευθερία καὶ ἡ παγκοσμιότης εἶναι ἀρχαί, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει ὁ Ὁρθὸς Λόγος καὶ τὸ Φυσικὸν Δίκαιον, οὐδεμία δ' ὑφίσταται διάκρισις μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων⁴.

Αἱ ἐλευθεριάζουσαι αὐταὶ ἑλληνικαὶ φιλοσοφικαὶ ἀντιλήψεις εἶχον ἀναντιρρήτως ἐπηρεάσει τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀκόμη καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων. Εἰδικώτερον, ἡ ἠθικὴ, λογικὴ καὶ φυσικὴ φιλοσοφία τῶν στωικῶν εἶχεν ἐπηρεάσει ἐνωρὶς τόσον τὸ δημόσιον ὅσον καὶ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν Ῥωμαίων καὶ ἡ περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου στωικὴ φιλοσοφία εἶχε χρησιμεύσει ὡς πρότυπον διὰ τὴν ἀποδοχὴν ἀνθρωπινωτέρων καὶ ἐπεικεστέρων πρακτι-

2. Πλάτ. Πολιτεία, V. 469 ἐπ., περὶ τοῦ χωρίου δ' αὐτ. 433d ὡς παρεμβλήματος βλ. Κ. Δεσποτοπούλου, ἀνακοίνωσις διὰ τοῦ Γ. Μαριδάκη εἰς Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 27 (1952), 203 ἐπ.

3. Ἀριστοτ. Πολιτικῶν I. 2, 1253b, βλ. καὶ αὐτ. 1254 - 1255. Σημειωτέον, ὅτι εἰς τοὺς φανариωτικοὺς κώδικας τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁ δοῦλος ἐνίοτε ἀποκαλεῖται *αὐτοκίνητον* (ὡς ἄλλως τε καὶ τὰ ζῶα)· βλ. Συνταγματίον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, Βουκουρ. 1680, XXXVI, θ', Κώδιξ Πολιτικὸς τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας, Ἰάσιον, 1816, πῖναξ κατ' ἀλφάβητον, λξξ. «αὐτοκίνητον».

4. Βλ. λ.χ. Diels-Kranz, *Fragmente der Vorsokratiker*, II (1959), ἀριθ. 247, ἐπίσης H. von Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, III, ἀνατύπ. 1964, 352, πρβλ. δ' ἐκ τῆς πλουσίας βιβλιογραφίας λ.χ. P. Barth, *Die Stoa*, 1922, σ. 69 ἐπ., 136 ἐπ., W. L. Westermann, *Slavery and the Elements of Freedom in Ancient Greece*, 1960, σ. 17 ἐπ., G. Vlastos, *Slavery in Plato's Republic*, 1960, ὡς καὶ ἄλλην βιβλιογραφίαν εἰς J. Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, 1967, ἀριθ. 144, σσ. 208 ἐπ., ἀριθ. 385 σ. 545 ἐπ. κλπ.

κῶν λύσεων εἰς θέματα, ὅπως λ.χ. τῆς ἐξισώσεως τῶν *agnati* καὶ τῶν *cognati*, τῆς νομικῆς θέσεως τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς βελτιώσεως τῆς θέσεως τῶν δούλων. Εἰς τὸ μετακλασσικὸν δὲ καὶ εἰς τὸ ἰουστινιανέιον δίκαιον εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ βαθμιαία ἐξέλιξις πολλῶν θεσμῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ διαρκὴς βελτίωσις τῆς θέσεως τῶν δούλων. Ἄλλ' ἤδη, εἰς τὴν βελτίωσιν αὐτὴν τοῦ μετακλασσικοῦ καὶ τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου, γίνεται ὁλονὲν περισσότερον σαφὴς καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἔκτοτε καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐπηρεάζει καὶ τὸ ἐπίσημον αὐτοκρατορικὸν δίκαιον⁵.

Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, συμπληρώνουσα τὰ διδάγματα τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, τονίζει οὕτως ἀκόμη περισσότερον τὴν ἀντίληψιν τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν ἀνθρώπων, τόσον τῶν ἐλευθέρων ὅσον καὶ τῶν δούλων, τοῦτο δ' εἶναι συνέπεια τῆς ἀρχῆς, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κηρύσσει τὴν ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐνώπιον ὅμως τῆς ἀπ' αἰῶνων ὑφισταμένης διακρίσεως μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων, καὶ παρὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος, ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία συμβιβάζεται καὶ ἀποδέχεται ὡς ὑφιστάμενον καθεστῶς τὸν θεσμὸν τῆς δουλείας, τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ μὲ πνεῦμα εἰρηνικὸν καὶ μὲ σκοπὸν τὴν ἀποφυγὴν ἐπικινδύνων ἀνακατατάξεων καὶ κοινωνικῶν ἀναταραχῶν. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κατέχονται μὲν οὕτως ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν τῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀντιλαμβάνονται ὅμως τὸν χριστιανὸν ὡς πολίτην σεβόμενον τὴν ὑφισταμένην πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν τάξιν. Οὕτως ἡ διδασκαλία τῶν ἐπηρεάζει μὲν εὐμενῶς τὴν πορείαν πρὸς τὴν βελτίωσιν τῆς νομικῆς θέσεως τῶν δούλων, ἀποβλέπει ὅμως κυρίως εἰς τὴν μετὰ θάνατον σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τῶν. Ὁ βυζαντινὸς δοῦλος εἶναι πάντως *res*, ὅπως ὑπὸ τὸ ἀρχαιότερον ρωμαϊκὸν δίκαιον. Ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν ὅμως τῶν ἀνθρωπινωτέρων χριστιανικῶν ἀντιλήψεων, ὁ βυζαντινὸς δοῦλος ἀποκτᾷ νομικὴν θέσιν συνεχῶς βελτιουμένην. Κατὰ βυζαντινὴν δ' ἀντίληψιν εἶναι ὃν μὲ ψυχὴν, διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ὁποίας καὶ κυρίως μεριμνᾷ ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία⁶.

5. Διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωικῆς φιλοσοφίας βλ. λ.χ. P. Barth, *ἐ.ἀ.* σ. 136 ἐπ., J. M. Cormack - B. J. Brown, *Stoic Philosophy and Roman Law*, εἰς *Bulletino dell' Istituto di diritto romano* 44 (1936 - 1937), 451 ἐπ., ἐκ τῶν νεωτέρων δὲ βλ. J. Gaudemet, *ἐ.ἀ.* ἀριθ. 386 ἐπ., σ. 546 ἐπ., ὅπου καὶ πηγαὶ καὶ ἄλλη βιβλιογραφία, αὐτόθι δὲ, ἀριθ. 567, σσ. 715 ἐπ. καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

6. Βλ. προχειρῶς τὰς σχετικὰς πηγὰς καὶ τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν εἰς Hadjinicolaou - Magava, *ἐ.ἀ.* σ. 12 ἐπ. καὶ δι' ὅλου τοῦ βιβλίου. Βλ. νῦν καὶ Ν. Θ. Μπουγάτσου, *Κοινωνικὴ διδασκαλία Ἑλλήνων πατέρων*, I (1980), ὅπου μνεία τῶν συναφῶν πατερικῶν χωρίων (βλ. παραπομπὰς εἰς *λεξ. δουλεία* σ. 414). Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι εἰς τὸν Μολδαβικὸν Κώδικα τοῦ 1816 (§ 27), ἡ δουλεία, καίτοι ἀναγνωριζομένη,

Ὁ δοῦλος, κατὰ ταῦτα, εἶναι ὄν ἐμψυχον. Καὶ ἴσως, ὑπὸ τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν ἀπεκλήθη καὶ *ψυχάριον*.

2.— Τὰ *ψυχικά* εἶναι θεσμός τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἀφορῶν εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένας ἀφιερώσεις τοῦ ἀποθνήσκοντος πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του.

Ὁ θεσμός τῶν *ψυχικῶν* ἐγνώρισε μακρὰν ἐξέλιξιν μέχρι τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐπέζησε δὲ καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς ὁλόκληρον τὸν εὐρὺν χῶρον τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, συνδυασθεὶς συχνότατα καὶ πρὸς τὸν θεσμόν τῆς *τριμοιρίας*, ἡ ὁποία ἐπίσης ἀπέβλεπεν εἰς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος μὲ τὴν καθιέρωσιν ἀφιερώσεως τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς κληρονομίας εἰς μνημόσυνα ἢ εἰς τοὺς πτωχοὺς. Αἱ τοιαῦται ὑφιερώσεις εἰς μνήμην τοῦ ἀποθνήσκοντος εἶχον μακρὰν προῖστορίαν ἀνελίσσομένην μέχρι τῶν *ἀναθημάτων* τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ ἀναλόγων ἐθίμων τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν, συχνάκις κυρωθέντων καὶ νομοθετικῶς, ὅπως λ.χ. ὑπὸ τῶν Συριακῶν Κωδικῶν καὶ ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κατέστησαν ὅμως σαφέστεραι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε τόσον τὰ *ψυχικά* ὅσον καὶ αἱ *τριμοιρίαι* καὶ αἱ ἄλλαι *ψυχωφελεῖς* ἀφιερώσεις ἐκυρώθησαν διὰ συγκεκριμένων διατάξεων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων⁷.

Τοιαῦται βυζαντιναὶ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις ὑπῆρξαν κυρίως ἡ Νεαρὰ Λέοντος τοῦ Δ' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ', ἡ Νεαρὰ 40 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ ἡ Νεαρὰ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Ἐκ τῶν διατάξεων αὐτῶν, ἡ Νεαρὰ Λέοντος Δ' τοῦ Χαζάρου καὶ Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ', ἐκδοθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 776 - 780, ὥρισεν, ὅτι λυομένου τοῦ γάμου ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς διὰ τῆς μεθόδου τῆς βαπτίσεως τῶν ἰδίων τέκνων, μόνον τὸ ἕν τρίτον τῆς περιουσίας του παραμένει εἰς αὐτὸν καὶ τοῦτο κατ' ἐπικαρπίαν, ἐνῶ ἡ ψιλὴ κυριότης παραμένει εἰς τὰ τέκνα, ὁπότε τὴν ψιλὴν

κρίνεται ὡς ἀντίθετος πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον, ὁ δὲ δοῦλος δὲν θεωρεῖται πάντοτε ὡς «πρᾶγμα», ἀλλὰ θεωρεῖται «πρόσωπον» ἐναντι παντὸς ἄλλου πλὴν τοῦ κυρίου του.

7. Περὶ τῶν *ψυχικῶν* καὶ τῆς συναφὸς *τριμοιρίας* βλ. ἀντὶ ἄλλων Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (1922) § 53, σσ. 273 ἐπ., § 54, σσ. 283 ἐπ., Κ. Τριανταφυλλόπουλον, Die Novelle des Patriarchen Athanasius über die trιμοιρία, εἰς Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher 8 ('Αθῆναι, 1931), 136 ἐπ., Π. Ζέπου, Συνταγμάτων Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη Βοεβόδα, ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, 1780 (ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1936), σ. 122 ἐπ., ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὸ ἐπίσης συναφὲς *ἀβιωτικόν* βλ. τελευταῖον Μ. Τουρτόγλου, εἰς «Ξένιον» (πρὸς τιμὴν Π. Ζέπου), Α' (1973), σ. 633 ἐπ. Περὶ *ψυχικοῦ* γενικώτερον βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ ξ.ά. 2, 1 (1948) σ. 96. Διὰ τὸ δίκαιον τῆς Φραγκοκρατίας, βλ. *ψυχικά* εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 7781 (ἐκδ. Π. Καλονάρου, 1940, σ. 315).

ταύτην κυριότητα ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην προσκτηθησομένην περιουσίαν δὲν δύναται ὁ ἀνὴρ νὰ διαθέσῃ εἰς ἄλλους κληρονόμους, *εἰ μήποτε εἰς ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν συντεινούσας ἀφορμὰς παραπέμψαι βουληθεῖη*. Ὡρισε δ' ἡ Νεαρὰ αὕτη περαιτέρω, ὅτι ἐὰν ἐν τῷ μεταξύ ἀποθάνουν τὰ τέκνα, τότε τὸ τρίτον τοῖς πενέσι διαδοθήσεται, ἐπίσης, ὅτι ἐὰν ὁ γάμος λυθῇ συναινέσει τῶν συζύγων καὶ συναφθῇ δεύτερος γάμος καὶ ἀποθάνουν οἱ σύζυγοι ἄτεκνοι, τότε ἡ ἀπομένουσα περιουσία δίδεται εἰς τοὺς πτωχοὺς, τέλος καὶ ὅτι ἐὰν δὲν συναφθῇ δεύτερος γάμος ἀλλ' οἱ σύζυγοι διάγουν βίον αἰσχρὸν καὶ ἄθεσμον, τότε ἐξορίζονται ἐπὶ πενταετίαν καὶ κατόπιν, μὴ ὑπαρχόντων τέκνων, ἡ περιουσία των *ἐνδεῶν καὶ πενήτων γενήσεται παρανάλωμα*. Οὕτως, ἡ ψυχικὴ σωτηρία καὶ ἡ πρὸς τοὺς πένητας εὐσπλαγχνία εἶναι, κατὰ τὴν Νεαρὰν ταύτην, ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλὴς κατὰ πάσης ἐπὶ τοῦ γάμου ἀδικαιολογήτου υπερβάσεως. Κατὰ τὸν τρόπον δ' αὐτὸν τὰ *ψυχικά* ἀποκτοῦν σαφεῖ νομοθετικὴν καθιέρωσιν⁸.

Ἡ Νεαρὰ 40 Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ ὥρισεν, ὅτι ἐπὶ θανάτου τοῦ αἰχμαλώτου ἄνευ διαθήκης καὶ ἄνευ κληρονόμων, ἡ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χρεῶν ἀπομένουσα περιουσία του περιέρχεται κατὰ τὰ δύο τρίτα μὲν εἰς τὰ βασιλικά ταμεῖα κατὰ τὸ ἀπομένον δ' ἐν τρίτον ἀφορίζεται *εἰς τὴν ὑπὲρ ψυχῆς διανομήν*⁹.

Ἡ Νεαρὰ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἐκδοθεῖσα μεταξύ τῶν ἐτῶν 945 - 959, ὥρισεν, ὅτι ἐὰν τις ἀποθάνῃ ἀδιάθετος καὶ ἄτεκνος, οἱ κληρονόμοι του λαμβάνουν μόνον τὰ δύο τρίτα τῆς περιουσίας του, τὸ δ' ὑπόλοιπον ἐν τρίτον ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ ἀδιαθέτως τελευτήσαντος ἀνείσθω Θεῷ¹⁰.

Πλὴν ὅμως τῶν βυζαντινῶν αὐτῶν αυτοκρατορικῶν διατάξεων, τὰ *ψυχικά*, ἄλλως αἱ ἀφιερώσεις διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος, ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα κείμενα.

Οὕτως εἰς τὴν Ἐπαναγωγὴν 30.5 ὁρίζεται, ὅτι ἡ διαθήκη τοῦ ἀσώτου εἶναι ἄκυρος *πλὴν εἰ μήπω ἐπιστάντος αὐτοῦ τοῦ θανάτου ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας τινὰ γενέσθαι διορίζαιτο*. Αἱ διατάξεις δὲ τῆς Νεαρᾶς Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐπανελήφθησαν καὶ εἰς μεταγενέστερα κείμενα, οἷον εἰς τὴν Πεῖραν Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου (14.6 καὶ 48. I, ὅπου σημειοῦται, ὅτι τὸ ἐν τρίτον τῆς περιουσίας τοῦ ἀτέκνου ἀφορίζεται *εἰς ψυχικὸν τοῦ τελευτήσαντος ἢ ψυχικὸν μισθὸν ἐκ συνηθείας*), ἐπίσης εἰς τὸ *Ὑψιζήμενον*

8. Βλ. τὴν Νεαρὰν ταύτην εἰς Jus Graecoromanum, ἔκδ. Zachariae, III, σσ. 49 ἐπ. = ἔκδ. Ζέπων, I, σ. 40 ἐπ.

9. Βλ. τὴν Νεαρὰν ταύτην εἰς Jus Graecoromanum, ἔκδ. Zachariae, III, σσ. 128 ἐπ. = ἔκδ. Ζέπων, I, σσ. 107 ἐπ. Πρβλ. καὶ P. Noailles - A. Dain, Les Nouvelles de Léon VI le Sage (1944), σ. 157 ἐπ.

10. Βλ. κεφ. α' τῆς Νεαρᾶς ταύτης (ὅπου καὶ περὶ δωρεᾶς «ὑπὲρ τῆς ψυχῆς» τοῦ τελευτῶντος) εἰς Jus Graecoromanum, ἔκδ. Zachariae, I, σ. 276 ἐπ. = ἔκδ. Ζέπων, I, σ. 235 ἐπ.

Πρόχειρον (30.56), εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου (Ι. 18.22) καὶ εἰς ἄλλα, εἴτε βυζαντινὰ εἴτε μεταβυζαντινὰ, κείμενα, βεβαιουμένης οὕτω τῆς ἰσχύος τῆς Νεαρᾶς ταύτης ἐπὶ χρόνους μακρούς, ἔτι καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους¹¹.

Ὁ θεσμὸς τῶν *ψυχικῶν* ὑπῆρξε συνεχὲς φαινόμενον εἰς τὸν βυζαντινὸν καὶ τὸν μεταβυζαντινὸν κόσμον. Καὶ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος, εἴτε ἀτέκνου, εἴτε αἰχμαλώτου εἴτε ἀσώτου κλπ., ὑπῆρξε παγία μέριμνα τῆς πολιτείας ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῶν χριστιανικῶν περὶ μεταθανάτιου ζωῆς τῆς ψυχῆς ἀντιλήψεων.

3.— Τὸ *ψυχοπαῖδι* εἶναι ὁρος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει θεσμὸν κυρίως τοῦ ἀγράφου δικαίου τῶν ἐθίμων. Εἰς τὸν θεσμὸν αὐτὸν ὁ *ψυχογίως* καὶ ἰδίως ἡ *ψυχοκόρη* προσφέρεται δι' ἐργασίαν εἰς τὸν *ψυχοπατέρα*, ὁ ὁποῖος ἔναντι τῆς παρεχομένης ἐργασίας ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀποκαταστήσῃ ἐπαγγελματικῶς τὸν ψυχογίον ἢ νὰ προικίσῃ τὴν ψυχοκόρην μετὰ πάροδον ἑτῶν, ὅταν αὕτη φθάσῃ εἰς τὴν νόμιμον ἡλικίαν τοῦ γάμου.

Τὸ ἔθιμον τοῦ ψυχοπαιδιοῦ καὶ ἰδίως τῆς ψυχοκόρης εἶναι ἔθιμον παλαιόν, μέσω δὲ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἀνατρέχει εἰς ἀρχαῖα ἀνατολικά δίκαια, εἰς τὰ ὁποῖα παρίσταται ὡς ἰδιαίτερα μορφή υἱοθεσίας. Διαφέρει ὁμως τῆς υἱοθεσίας, διότι εἰς τὸν θεσμὸν τοῦ ψυχοπαιδιοῦ δημιουργεῖται χαλαρώτερος νομικὸς δεσμός, ἡ δημιουργουμένη δὲ νομικὴ σχέσις δὲν φέρει κἄν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς συμβάσεως ἐργασίας, ἀλλ' εἶναι ἰδιότυπος οἰκογενειακὴ σχέσις με ἐντονον ἠθικὸν χαρακτηῖρα¹².

Τὸν ἠθικὸν αὐτὸν χαρακτηῖρα ἐκφράζει αὐτὸς οὗτος ὁ ὁρος *ψυχοπαῖδι* (*ψυχογίως* ἢ *ψυχοκόρη*), ὅπου τὸ συνθετικὸν *ψυχῇ* διαδηλώνει τὴν ἠθικὴν, ἢ καὶ θρησκευτικὴν καὶ φιλοσοφικὴν, διάθεσιν τῶν συνιστῶντων τὴν σχέσιν τοῦ ψυχοπαιδιοῦ, ἰδίως δὲ τοῦ ψυχοπατέρα. Ὁ τελευταῖος αὐτός, προσ-

11. Τὰς εἰς τὸ κείμενον βυζαντινὰς συλλογὰς ὡς καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ κείμενα βλ. σημειούμενα εἰς Π. Ζέπου, Συνταγματικὸν Νομικὸν κλπ., ἔ.ἀ. σ. 122 ἐπ. Διὰ τὸ συναφεῶς πρὸς τὰ *ψυχικά* ἢ τὴν *τριμοιρίαν* ἑλληνικὸν ἔθιμικὸν δίκαιον βλ. ἡμετέραν Συλλογὴν τοπικῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων (*Jus Graecoromanum*, ἔκδ. Ζέπων, 1931, ἀνατ. 1962), τόμ. 8, σ. 486 (ἀριθ. 131), ἐπίσης ἔγγραφα ἔθιμα Θήρας καὶ Ἀνάφης τοῦ 1797, αὐτόθι σ. 503 ἐπ., ἰδίως σ. 508 ἐπ. (κεφ. γ'), ὡς καὶ πολλὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀποκείμενα εἰς τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ὅπου, εἰς τοὺς φακέλους Μυκόνου, Νάξου, Πάρου κλπ. συχνότατα γίνεται λόγος περὶ ψυχικῶν ἢ τριμοιρίας, εἰδικώτερον δ' εἰς Κώδικα Νάξου 86, ἀριθ. 508 (17ου αἰῶνος) ἀπαντᾷται καὶ ὁ ὁρος *ψυχαράκιον*.

12. Περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ψυχοπαιδιοῦ καὶ ἰδίως τῆς ψυχοκόρης βλ. λ.χ. P. Koschaker, *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten*, ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Zeitschrift für Assyriologie*, 7 (νέας σειρᾶς), 1933, σ. 22 ἐπ. (ἰδίως ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἀνατολικά δίκαια). Διὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον βλ. λ.χ. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, 2 (1862), ἀριθ. 652 (ἔτους 1401) σ. 502.

λαμβάνων ψυχογιόν ἢ ψυχοκόρην, ἀποβλέπει πρὸ παντὸς εἰς ἐξιλέωσιν καὶ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀπόλαυσιν τῶν περιποιήσεων τοῦ ψυχοπαιδιοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ἢ καὶ εἰς ἐπιτέλεσιν τῶν εἰθισμένων μνημοσύνων κλπ. μετὰ τὸν θάνατόν του. Κύριον κίνητρόν του εἶναι ἡ ἱκανοποίησις ψυχικῆς ἀνάγκης του. Τὸ ἐκ τῆς προσφερομένης δ' ἐργασίας συμφέρον του εἶναι κατ' οὐσίαν δευτερεῦον.

Τὸν ἔντονον αὐτὸν ἠθικὸν χαρακτήρα τοῦ θεσμοῦ τοῦ *ψυχοπαιδιοῦ* ἀπαντῶμεν εἰς ὅσα κείμενα γίνεται λόγος περὶ αὐτοῦ, κείμενα ἄλλως τε ὀλίγα, δεδομένου, ὅτι κατὰ κανόνα ἡ σχέσις τοῦ ψυχοπαιδιοῦ, τείνουσα σήμερον νὰ ἐκλείψῃ, κατηρτίζετο, ὅταν κατηρτίζετο, ὑπὸ τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον ἀγράφως καὶ ἀπλῶς προφορικῶς. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν οὕτως αὐτὴν, ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ ἐλάχισται σωζόμεναι δικαστικαὶ ἀποφάσεις, ὅπου τονίζεται ὁ ἠθικὸς σκοπὸς τῆς προσλήψεως ψυχοκόρης καὶ ἡ ἐπιμέλεια τὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ προσλαμβάνων αὐτήν. Ἀξιοσημείωτα δ' εἶναι καὶ ἄλλα τινα ἐγγραφα, προικοσύμφωνα ἢ διαθήκαι, ὅπου ἐπίσης τονίζεται ἡ ἐπιμέλεια καὶ φροντίς τὴν ὁποίαν ὀφείλει ὁ ψυχοπατέρας, ὡς καὶ ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωσις αὐτοῦ πρὸς σύστασιν προικὸς ὑπὲρ τῆς ψυχοκόρης «ἐξ αἰσθήματος συμπαθείας καὶ ἀπέναντι τῶν ἐκ μέρους της παρασχεθεῖσων αὐτῷ καὶ τῇ οἰκογενείᾳ του περιποιήσεων καὶ ὑπηρεσιῶν»¹³.

Ὁ ἠθικὸς αὐτὸς χαρακτήρ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐμφανὴς εἰς τὸν θεσμόν τοῦ ψυχοπαιδιοῦ, ὅπως ἄλλως τε εἶναι ἐμφανὴς καὶ εἰς τὸν θεσμόν τῆς υἱοθεσίας ἀκόμη καὶ εἰς τὸν θεσμόν τῆς ἀδελφοποιίας. Παρίσταται ὁμοῦς ὁ ἠθικὸς αὐτὸς χαρακτήρ ἀγνότερος καὶ σαφέστερος εἰς τὸν θεσμόν τοῦ ψυχοπαιδιοῦ, διότι ἐπ' αὐτοῦ προέχει τὸ ἠθικὸν ὑπόβαθρον τῆς δημιουργουμένης οἰκογενειακῆς σχέσεως χάριν σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ἐνῶ εἰς τὴν υἱοθεσίαν προέχει ὁ αὐ-

13. Βλ. τὰς ἀποφάσεις τοῦ Ἐφετείου Ἀθηνῶν 1742/1900, «Θέμις» 12.440 καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου 232/1914, αὐτ. 25.500, ἐπίσης τὸ προικοσύμφωνον τοῦ συμβολαιογράφου Ἀνδρου Ν.Ι. Δαπόντε, ὑπ' ἀριθ. 20040/27 Μαΐου 1928 καὶ τὴν διαθήκην τοῦ αὐτοῦ συμβολαιογράφου, ὑπ' ἀριθ. 19275/7 Ἀπριλίου 1927, περὶ ὧν καὶ Ζέπων, Συλλογὴ τοπικῶν ἐλληνικῶν ἐθίμων, ἐ.ἀ. ἀριθ. 41, σ. 460 ἐπ. Πρβλ. καὶ Π. Ζέπων, Συνταγμάτων Νομικὸν κλπ., σ. 93 σημ. 2 (σ. 95 σημ. 3) περὶ τοῦ ἀντιστοίχου θεσμοῦ *corpil de suflet* τῶν παραδουναβιῶν χωρῶν), τοῦ αὐτοῦ, Τὰ νομικὰ ἔθιμα τῆς Πελοποννήσου, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη, 1975), Α' (Ἀθῆναι, 1976), σ. 73 ἐπ. καὶ *Survivances byzantines dans le droit des coutumes* (ἀνακοίνωσις εἰς Ἀ' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Ἀγκυρα, 1979), εἰς *Balkan Studies* 21 (1980). Ἐν γένει βλ. καὶ G. H. C. r o n t, *Certaines remarques sur le droit coutumier du peuple grec*, *Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est européen*, 10 (1972), 223 ἐπ., Ch. P a p a s t a t h i s, *L'Église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane* (ἔκδ. Σερβικῆς Ἀκαδημίας, μελέται ἐθιμικοῦ δικαίου) I, 1974, σ. 187 ἐπ. *Ψυχοπαῖδι ἢ ψυχοπαῖδα* ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλὰ ἀνέκδοτα ἐγγραφα ἀποκείμενα εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκελος Μυκόνου 14, 32, 124 κλπ., Νάξου 86, κ.ἀ.). Βλ. καὶ *ψυχαράκιν* ἀνωτ. σημ. 11.

στηρότερος νομικός δεσμός χάριν συνεχίσεως τῆς γονῆς, εἰς τὴν ὀδελφοποιίαν δὲ προέχουν ἄλλαι ἐκτιμήσεις, συνδεόμεναι καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν τῆς ἀδελφαρχίας¹⁴.

Ὁ θεσμός τοῦ ψυχοπαίδιου (*ψυχογιοῦ* ἢ *ψυχοκόρης*) εἶναι προϊόν τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ψυχῆς καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην ἐξιλεώσεως καὶ σωτηρίας της.

4.— Κοινόν, κατὰ ταῦτα, θεμέλιον καὶ κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν τριῶν ὡς ἀνωτέρω σημειωθέντων θεσμῶν εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπάρξεως καὶ ὁ ὀφειλόμενος σεβασμός πρὸς τὴν *ψυχὴν* τοῦ ἀνθρώπου.

Ψυχάριον ἀποκαλεῖται ὁ ἐστερημένος τῆς πλήρους ἐλευθερίας δοῦλος, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν ἐξελιχθεῖσαν βελτιωμένην νομικὴν του θέσιν. *Ψυχικά* ἀποκαλοῦνται αἱ πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του ὑποχρεωτικαὶ ἢ προαιρετικαὶ ἀφιερώσεις τοῦ ἀποθνήσκοντος. Καὶ *ψυχοπαῖδι* (*ψυχογιός* ἢ *ψυχοκόρη*) ἀποκαλεῖται ἡ πρόσληψις ἀνηλίκου πρὸς παροχὴν ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ παρηγορίας ἐν ζωῇ καὶ εὐλαβείας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ψυχοπατέρα, τούτου ὑποχρεομένου εἰς ἀντιπαροχὴν ἐπαγγελματικῆς ἀποκαταστάσεως ἢ εἰς σύστασιν προικός, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα.

Ὁ ἐξαγνισμός καὶ ἡ ἐξιλέωσις τῆς ψυχῆς, ἡ εἰς τὴν ψυχὴν ἀναγομένη εὐσπλαγχνία καὶ φιланθρωπία, τέλος καὶ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς διατρέχουν καὶ τοὺς τρεῖς σημειωθέντας θεσμοὺς καὶ χαρακτηρίζουν τοὺς ἀντιστοίχους ὅρους των. Ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ κύριον συνθετικὸν εἰς τοὺς ὅρους αὐτοὺς. Καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ παροραθῇ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ οἱ τρεῖς θεσμοί, παρὰ τὴν ἀναδρομὴν των εἰς ἀρχαιότερα δίκαια, ἀπέκτησαν τοὺς ἀντιστοίχους ὅρους των τὸ πρῶτον κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἢ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον, ὅτε εἶχεν ὀριστικῶς ἐκνικήσει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ περὶ ψυχῆς χριστιανικὴ ἀντίληψις εἶχεν ἀποβῇ πίστις ἀδιάσειστος καὶ βίωμα ἀσάλευτον.

Ἡ περὶ ψυχῆς χριστιανικὴ ἀντίληψις, συναπτομένη μὲν ἴσως καὶ πρὸς ἀρχαιοτέρας ἀνατολικὰς καὶ μάλιστα ἑλληνικὰς συναφεῖς δοξασίας, ἀμεσώτερον δὲ συνδεομένη πρὸς τὴν εἰς τὴν Παλαιάν Διαθήκην διατυπωθεῖσαν θεωρίαν, προϋποθέτει τὸν ἄνθρωπον ὡς δισυπόστατον ἐνότητα ἐκ σώματος καὶ ψυχῆς, ὅπου ἡ ψυχὴ εἶναι πνοὴ Θεοῦ καὶ φορεὺς τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποῦ ἐπιστρέφει εἰς τὸν Δημιουργόν του. Ἄυλος καὶ ἄχρονος οὐσία, ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ ἐμφανίζει τόσον εἰς τὴν Πα-

14. Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας βλ. ἤδη Κ. Μ. Ράλλη, Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας (1908) καὶ Γ. Μιχαηλίδου-Νοῦρου, Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας κλπ. εἰς Τόμον Κ. Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600ετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 251 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, ὡς βλ. καὶ εἰς Π. Ζέπον, Συνταγμάτιον Νομικὸν κλπ., σ. 93 σημ. 3.

λαιάν ὅσον καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ποικίλας ιδιότητος, ἐξ αὐτῶν δὲ τὰ συναισθήματα τῆς ἀγάπης, τῆς εὐφροσύνης, τῆς παραμυθίας, τῆς γλυκύτητος, τῆς εὐσπλαχνίας κ.ἄ. εἶναι κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν ἐκτίμησιν καὶ ἀνταπόδοσιν εἰς τὴν μεταθανάτιον καὶ αἰώνιον ζωὴν. Ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου. Πρόδηλος δ' εἶναι ἡ σημασία της διὰ τὴν τελικὴν σωτηρίαν τοῦ χριστιανοῦ¹⁵.

Διὰ τὴν τελικὴν ταύτην σωτηρίαν τοῦ χριστιανοῦ, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ εὐσπλαχνία καὶ ἡ φιланθρωπία ἀπετέλεσαν ἐξ ἀρχῆς θεμέλιον τοῦ κηρύγματος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Βεβαίως, αἱ ἔννοια αὐταὶ εἶχον γεννηθῇ καὶ εἶχον διδαχθῇ ἤδη εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σκέψιν, ὑπὸ φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, οἱ ὅποιοι μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἶχον ὑποστηρίζει τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, τὴν προστασίαν τῶν ἐνδεῶν, τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν δούλων κ.ἄ., μὲ τελικὸν σκοπὸν τὴν ἐξημέρωσιν καὶ τὴν ἐξευγένισιν τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ ἔννοια ὅμως αὐταὶ ἐξειλίχθησαν εἰς οὐσιαστικὰ καὶ ἔντονα αἰτήματα κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἥδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐμφανίσεώς του καὶ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἐπεξεργασίας του ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἐδίδαξαν καὶ ἐκήρυξαν κάθε μορφήν τῆς ἀρετῆς, τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, τὴν ἀλληλοβοήθειαν καὶ φιλαλληλίαν, τὴν ἀγαθοεργίαν, τὴν εὐσπλαχνίαν κ.ἄ. Ἐδίδαξαν δὲ καὶ ἐκήρυξαν πάντα ταῦτα μὲ τελικὸν σκοπὸν τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς, τῆς θεϊκῆς αὐτῆς πνοῆς καὶ οὐσίας τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς ἀπέβη κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν τὸ καίριον χριστιανικὸν ἰδανικόν. Τὸ δ' ἰδανικόν αὐτό, συνεχῶς καλλιεργούμενον ὑπὸ τῶν πατέρων καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἐρμηνευτῶν, συχνότατα, ὅπως εἶναι γνωστόν, ἐπεβλήθη καὶ εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖον πράγματι ἐνωρίτατα, ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ κυρώσῃ καὶ νομοθετικῶς τὴν χριστιανικὴν εὐσπλαχνίαν καὶ φιλανθρωπίαν, τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν δούλων κ.ἄ.¹⁶

15. Ἡ σχετικὴ διεθνὴς βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη. Βλ. οὕτω G. W. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1965, λέξ. «ψυχή» (σ. 1542 ἐπ.), παρ' ἡμῖν δὲ Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* κλπ., 1948, Β. Βέλλα, *Ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ Παλ. Διαθήκῃ*, β' ἔκδ. 1966, Π. Μπρατσιώτου, κ.ἄ. εἰς «Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδεΐαν», λέξ. *ψυχή*, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

16. Διὰ τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος βλ. προχειρῶς Κ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, 1, β' ἔκδ., 1953 σ. 22 ἐπ., Δ. Ζακυνθινόυ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 324 - 1071, 1972, σ. 45 ἐπ. κλπ., Ἰ. Καραγιάννου-Ποπούλου *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, 1 (1978), σσ. 55 ἐπ.

5.—Εἰς τὸ κλίμα αὐτὸ τῆς χριστιανικῆς ἡμερώσεως καὶ τῆς τάσεως πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ χριστιανοῦ θὰ πρέπει, ὡς φρονούμεν, ν' ἀναζητήσωμεν καὶ τὴν ὁρολογίαν καὶ τὴν οὐσίαν τῶν τριῶν θεσμῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν συμβολήν.

Ὁ χαρακτηρισμὸς οὕτω τοῦ δούλου ὡς *ψυχαρίου* ἐξέφραζε τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, ὅτι καὶ ὁ δοῦλος ἦτο ὃν ἔμψυχον, κτῆμα καὶ σύνδουλος τοῦ Χριστοῦ, ἢ ἄλλως ἀδελφὸς τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δοῦλος ἐξηκολούθησε μὲν μέχρι τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ μετ' αὐτὴν νὰ εἶναι νομικῶς *πράγμα*, ἀλλ' ἦτο πάντως ἄξιος συμπαθοῦς καὶ ἐπιεικοῦς συμπεριφορᾶς ἐκ μέρους τοῦ κυρίου του διότι ἐπὶ τέλους καὶ εἰς τοῦ δούλου τὴν ψυχὴν ἀπέβλεπεν ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ διδασκαλία καὶ ἡ μητρικὴ φροντίς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σχέσις τοῦ κυρίου πρὸς τὸν δοῦλον δὲν ἦτο μόνον σχέσις νομικῇ ἢ κοινωνικῇ. Ἦτο καὶ σχέσις ἠθικὴ καὶ ψυχικὴ, σχέσις ἀγάπης χριστιανοῦ πρὸς χριστιανόν, συνδέουσα τὰς ἐν Χριστῷ ψυχὰς των. Ὁ δοῦλος οὕτως ἦτο συνέχεια τῆς ψυχῆς τοῦ κυρίου του. Ἦτο τὸ *ψυχάριον* αὐτοῦ¹⁷.

Ὁ θεσμὸς τῶν *ψυχικῶν* ἐξέφραζεν ἐπίσης ἐναργῶς τὴν χριστιανικὴν προσπάθειαν πρὸς λύτρωσιν καὶ σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος. Κατὰ χριστιανικὴν ἀντίληψιν, ἡ ἀφιέρωσις πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς ἦτο χριστιανικὸν καθῆκον εὐσπλαγχνίας καὶ φιλαλληλίας, ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον καὶ εὐλαβείας. Ὑπῆρξε δὲ τὸ καθῆκον αὐτὸ συνεχὲς δίδαγμα ὄλων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τῶν ὁποίων λ.χ. ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν παρέλειπε νὰ διακηρύξῃ τὴν ὑποχρέωσιν παντὸς χριστιανοῦ νὰ χαρίζῃ, διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του, εἰς τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του, τὸ τρίτον, ἢ ἄλλο μικρότερον ἢ μεγαλύτερον μερίδιον τῆς περιουσίας του¹⁸.

Τέλος, καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ *ψυχοπαιδιοῦ* (*ψυχογιοῦ* ἢ *ψυχοκόρης*) ἐξέφραζεν ἐπίσης τὸν ψυχικὸν δεσμόν τοῦ προσλαμβάνοντος πρὸς τὸ προσλαμβανόμενον ψυχοπαῖδι. Τὸν ψυχικὸν δεσμόν, ὁ ὁποῖος τελικῶς καὶ αὐτὸς ἀπέβλεπεν εἰς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀγαθοεργοῦντος ψυχοπατέρα μὲ

17. Βλ. λ.χ. Παύλου, Α' Κορινθ. ΣΤ' 19 ἐπ., Ἰωάννου Χρυσοστόμου, PG 62.155, ὡς καὶ ἄλλας σχετικὰς πηγὰς ἐκ τῶν εὐαγγελίων, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ τῶν πατερικῶν κειμένων, σημειούμενας εἰς Ν. Θ. Μπουγάτσον, ἔ.ἀ. καὶ εἰς τὰς σημειωθείσας ἐγκυκλοπαιδείας (ἀνωτ. σημ. 15) λέξ. *δουλεία*, *δοῦλος*.

18. Ἐκ τῆς πλουσίας συναφοῦς βιβλιογραφίας βλ. λ.χ. F. E. Bruck, *Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz*, Johannes Chrysostomos und die makedonischen Kaiser, εἰς *Studi in onore S. Riccobono*, 3 (1933) καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht* (1926), A. Schultze, *Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts* (1928), K. Koranyi, εἰς *Sitzungsberichte der Ges. der Wiss. in Lemberg*, 10 (1930), 26 ἐπ., ὡς καὶ ἄλλας μελέτας σημειούμενας ὑπὸ Anast. Sifoniou, *Les fondements juridiques de l'aumone et de la charité chez Jean Chrysostome*, *Revue de Droit Canonique* 14 (1964), 241 ἐπ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 7.

τὴν πρόσληψιν ψυχοπαιδιοῦ πρὸς ἀνατροφὴν καὶ ἀποκατάστασιν του¹⁹.

Ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς, ὡς καὶ ἡ ἀναγνώρισις καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς αὐτήν, ὑπῆρξε κατὰ ταῦτα τὸ κοινὸν θεμέλιον καὶ τῶν τριῶν σημειωθέντων θεσμῶν, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν εἰς ἕκαστον τούτων ἀντιστοιχοῦντων ὅρων. Ἡ κατὰ χριστιανικὴν ἀντίληψιν ψυχὴ, ἡ θεϊκὴ αὐτὴ πνοὴ καὶ ζῶσα, ὅσον καὶ αἶψος καὶ ἄχρονος δύναμις, ἐδικαιολόγει τὴν ὁρολογίαν τῶν θεσμῶν αὐτῶν καὶ ἐχαρρακτήριζε τὴν οὐσίαν των. Ἡ χριστιανικὴ ψυχὴ ἐξηυγένισε τὴν δουλείαν μὲ τὸν ὅρον «ψυχάριον», διέτρεξε δ' ἐντόνως καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν θεσμῶν τῶν *ψυχικῶν* καὶ τοῦ *ψυχοπαιδιοῦ*.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

19. Βλ. P. Koschaker, ἑ.ἄ., ὅπου χαρακτηριστικῶς σημειοῦται, ὅτι ἡ πρόσληψις ψυχοπαιδιοῦ ἐγένετο διὰ τὴν νὰ σώσῃ τὴν *ψυχοῦλα* του ὁ ψυχοπατέρας. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 12.

R É S U M É

“PSYCHARION”, “PSYCHIKA”, “PSYCHOPAIDI”

L'auteur examine les institutions byzantines et post-byzantines de “*psycharion*”, des “*psychika*” et de “*psychopaidi*” en relation avec l'idée de l'“âme” (“psychè”) dans la doctrine de la religion chrétienne. Il constate que la racine “psyché”, commune aux trois institutions, exprime la reconnaissance du respect dû à l'âme chrétienne, en vue de son rôle pour le salut de l'homme.

“*Psycharion*” désignait l'esclave dans certains textes, officiels ou non officiels, du droit byzantin. Le terme “*psycharion*” exprimait la conception chrétienne, selon laquelle même l'esclave était un être animé, lié à son maître par des liens moraux, un être animé, qui était la continuation même de l'âme chrétienne de son maître.

“*Psychika*” était l'institution qui reconnaissait les donations, visant le salut de la “psychè” de l'homme après sa mort selon la doctrine chrétienne.

Enfin, le “*psychopaidi*” exprimait aussi le lien moral existant entre les personnes intéressées, – le lien moral qui, en dernière analyse, visait aussi le salut de l'âme du père qui entretenait le “*psychopaidi*”.

Ainsi, le salut de l'âme a été la base commune de ces trois institutions, imprégnées de la doctrine chrétienne, – la base commune qui s'exprimait par l'adoption du terme “psychè” comme première composante de leur nomination en droit byzantin et post-byzantin.

P. ZEPOS